

Somatický pojem NOHA/NOHY v českém folkloru

Veronika Vodrážková

Voskové obětiny v podobě částí lidského těla byly kupovány na poutích a užity jako přímluva za zdraví. Lidová víra, Národní muzeum, Praha, 2021, str. 35.

Kontext

- antropologická lingvistika
- komplexní výzkum somatického pojmu NOHA/NOHY v češtině
- *Lexikon českých somatických pojmů*
- inspirace v polském SSSL – profily (+ tělesnost, metafora, schémata)
- specifické postavení somatických pojmů – vnímatelné „zvenku“ i „zevnitř“

Profily somatických pojmů

- **MANIFESTACE** – smysly, percepce
- **LOKALIZACE**
- **FUNKCE**
- **GESTO** – úkon (s) nohama, jehož provedení má znakovou povahu, „komunikuje“; jak ve folkloru?

Zdroje a tázání

- český i moravský tradiční folklor – jaké vlastnosti pojmu profilovány a vyzdvihovány tam?
- verbální i mimoverbální doklady
- V jakých scénářích, rituálech tato část těla (případně části této části) figurují?
- Jaká je symbolika těchto částí a souvisejících scénářů?

MANIFESTACE

- více manifestovány odchylky od normy než neutrální norma
- ukazatel **lidskosti**, v opozici ke zvířatům, nadpřirozeným bytostem (čertí kopyto, rybí ocas, kulhavost, satyr,...):

Nejhrůznějším strašákem býval „slepičí duch na telecích nohách“. Ten stával všude, kam děti neměly choditi: u žlabu, u řeky, u studně.

- v příbězích dokresluje **charakteristiku** postav: *Johana s dlůhýma nohama*
- **barva**: *mé milé bílé nohy, neskočíte, kam chcete, jak ste prvej skákaly, dyste slobodné byly; Její milá máti do komory vkročí, svoje bílé nohy všecky v krvi zmočí*

M – doklady

- **identifikátor** v hádankách [hra s polysémií] :

Žádné nohy, čtyry rohy, vrty sem, vrty tam, z místa přec nikam (dveře);

4 nohy, bez prstův a bez paty, nechávají po sobě jen 2 šlapy (kola vozová);

4 nohy, 4 rohy mám, nechodím, žádného nepotrkám, tvrdá jsou má záda, na ně se nakládá, lidé v poledne potřebují mne. Mám ještě více služebníků, samých čtvernožníků (stůl a židle)

M – doklady

- **vůně:** *Ani tak nevoniá marjánek v poli, jako mně voňajú mojej milej nohy.*
- **vnitřní prožívání nohou:** *zima od nohou; nohy v teple; Naše máma řekla, když koláče pekla: Dáme nohy na kraj peci, užijeme tepla.; u starej roby jsou zimné nohy jako led (vnímání jiného; analogie živé, vitální = teplé)*
- **bolest, zranitelnost:** *Kdy bývá kůň nejtěžší? Když někomu stoupne na nohu.; má králenko, hajsa, nechodívé do hospody bosa, pošlapó ti tam tvý bílý nožičke; chtěli mně nohy polámat,...*

LOKALIZACE

(1) v rámci těla: přináležitost k spodní části těla × opozice k hlavě + dotváří tělo jako celek

- *Išla Andulka na trávu do vinohradu, do sadu,... Vytahel z pošvy šabličku, uťal Andulce hlavičku. Zavázal jí ju ručníčkem, tu běž Andulko chodníčkem. Jaké je moje chodění, když je hlavěnka na zemi.*
- DOLE = NEGATIVNÍ: stání u hlavy nemocného = uzdravení, v nohách = smrt (opozice): *stát někomu v nohách*, modlitby matčiny: *Pán Ježíš bud' mi v hlavách, panna Maria v nohách, andělíčkové boží na všech všudy stranách*

L – doklady

(2) vůči světu: blízkost u země – k nečistému území, nečistým bytostem; pomyslná hranice, místo transferu

- nohama, chodidly vstupují do člověka ze země nemoci, nedotýkat se země bosýma nohama, zranitelnost (*dráždit hada/kobru bosou nohou, zima od nohou*) × odchod nečistého/nemocí také přes nohy
- opačně: nečistý člověk se nemá dotýkat bosýma nohama úrodné země: těhotná po poli, šestinedělka nesmí chodit bosa (+ke studni, prostovlasá, do sklepa)

L – doklady

- **ochrana domova:** očišťování nohou při vstupu do domu
- **ochrana zdraví:** dětátko ze křtu v kostele na křestní hostinu, kde se mu omývaly nohy
- **nečistota:** *Máli-li dítě zamatlané nohy, pohrozí se mu, že bude choditi škrabinoha, a ten mu blato škoblí oškrabe.;*
...Její milá máti do komory vkročí, svoje bílé nohy všecky v krvi zmočí.;
Nechci tebe, má panenke, černé nohy máš.

L – doklady

- DOLE – **vztah podrázenost – nadřazenost**: *padnout někomu k nohám, ležet u nohou, být pod pantoflem; ach mátičko milá, vemtě vy mne k sobě... Co bys tu jidalo? Rosičku zbiralo, vam nožičky mylo.; Tatičku, mámičko,... za vaše chování nohy ruce líbám*
- DOLE – **dehonestace**: *A dyž bylo na svítání, šel syneček nevyspaný. Kačenka plakala, fěrtúšek hledala pod nohami.*

FUNKCE

- převažuje bipedální lokomoce, pohybování člověka v prostoru

Paci, paci, pacičky, dal nám Pán Bůh ručičky, aby hodně dělaly a nožičky běhaly.

- schéma cesty a související metafora ŽIVOT = CESTA (POHYB PO CESTĚ PROSTŘEDNICTVÍM NOHOU)

→ *příchod na svět; cesta životem; odchod z tohoto světa; bo do nebe je cesta užučka; pudeme spolu do nebe –*
přechodové rituály

F – doklady

- Vývoj dětí, **předzvěst – jaký vývoj, taková cesta životem**: *první krůčky, utéct roku, dítě má roku odběhnouti, postavit se na vlastní nohy*

Uherský Brod, pověra: *Když se má dítě nést na křest, položí babka na práh z jedné strany sekeru, z druhé metlu a pozoruje, oč kmotra nohou zavadí vykročujíc s chlapcem z jizby. Zavadí-li o sekeru, bude chlapec silákem, pakli o metlu, zanedlouho umře.*

- **Průběh času = pohyb po cestě**, cesta rokem: Svazování nohou stolu, aby se za rok na Štědrý den zase všichni sešli; *Jde stařeček cestou, a nic mu cesty neubývá. (hodiny)*

F – doklady

- **Žít = chodit po světě:** *Tělo, tělo, cos činilo, cos ty na světě dělávalo? Tys chodilo v stříbře, zlatě, já dušička trpím za tě.*
- vynášení nebožtíka *nohama napřed* (aby dobře prošel na onen svět), *boty do rakve*, zemřelým dětem do rakve *krátká košile*, aby o ni v nebi nezakopávaly
- Smrt – **pohyb je ukazatel žití**, nepohyb opak: *dyž už jeho ručičky aj nožičky sklesly*

Komplexní scénář pohybu po cestě

*Dybych věděl, že má budeš,
dal bych dláždit, kudy budeš.*

*Dal bych dláždit dlaždičkama,
Kudy budeš nožičkama.*

*Dybych věděl, že nebudeš,
dal bych dláždit, kudy budeš.*

*Dal bych dláždit hlohem, trnem,
Bud'te si tu spánembohem.*

Scénáře – cesty

- **Milostné:** cesty za milou (*až pudeš za milú, ovaž boty slamú; dyž za te bó přindu, domů se mně nechce, enom ten chodníček, co chodil Janiček, mé potěšení*), pod okýnko (*a jak přišel pod okénko, išla jsem mu otvorit*), žitem (*lúto je mně lúto, že za jinou chodíváš cez zelené žito; šlo děvčatko žito žat k zelenému háju, nadešl ho mládenec zalubilo sa mu*), do pole, na zahradu, do háje (*ztráta věnečku – do nejdelší smrti do háje nepudu*), ke studánce (*pod horou studňička, podíme milá za ňu*)
- **Námluvy a svatba:** cesty za nevěstou, pro nevěstu – *a hned koně zapřihali, pro nevěstu pospíchali*; jít za muže – *pod' ty, diévča, pod' ty za mňa*

- **Odchody do světa:** *já pudu do kraje, kde štěstí mé zraje*
- **Vandry:** *vandroval mladženěc od svych rodiči přeč; oj vadroval bych ja, nožičky mne bolu; od vandrování nožičky bolí, od milování všecko se zhojí; novina je taká, že musím vandrovat*
- **Odchody na vojnu:** *Přišlo mu na vojnu jeti, musel ženku opustiti; dal mi botky udělati, já na vojnu musel*
- **Do kláštera:** *když tě nedostanu, má panenko, půjdu do kláštera, dám se za frátera*
- **Loučení:** *Zlatý prstýnek, perlička v něm slzy ti připomeň na líčku mém, vzpomeň si, můj milý, jak jsme se loučili před rozchodem.*

- **Odchody rodičů:** Maměnko, pojdte sem! Koza mele ocasem!; pohádka o kůzlátkách
- **Příchody a putování** jako start vyprávění, potenciál děje, zápletky: *šel zajíček brázdou, kapsičku měl prázdnou; běží liška k Táboru...; běžel jelen přes tři schody, polámal si všecky nohy.; šla Marýna do včelína...; šel Janošek do maštale...; Přišel k nám panáček, měl červený fráček, když jsme ho svlíkali, všichni jsme plakali (cibule)*

- **Tonutí, bez pevné půdy pod nohama:** *Kebych ti já postel stlal na prostred Dunaji, musela bys na ni chodiť suchýma nohami.;*
Dyž k Dunaju prilehla, do něho se smekla a tak sobě rekla: Moje bílé noženky, po vodě šlapejte, moje bílé ručenky, brehu sa chytajte, moje černé vlásečky, po vodě plovajte, moje černé očička, k Bohu pohlédajte. [kolekce s rukama];
A jak sa utopil, vyšel nad vodičku, eště se podíval na svú galánečku. [posmrtné návraty]

Scénáře „necestovací“ – gesto?

- **Kopání:** *Sedíc na lavě dítě nemá klátiti (boumat) nohama, sice kope rodičům hrob. [hry s polysémií]*
- **Mytí:** *Smrťo, smrťo bílá, kdes tak dlouho byla? U studynky, u hlubinky ruce nohy myla...; Stála Kačenka u Dunaja, ej, nohy, ručky umévala,...*
- **Mikropohyby:** *Má milá hejbala nožičkou, pořáde točila přesličkou, koukala na mne a strhla nit, já se jí smál a byl jsem bit.*

- **Tanec:** *Můj stříviček hrubě tenké, píchnu si ho (jalovec) do noženke; vona be mě bolela, tancovat bech nemohla.;
Zahudej, hudečku, jak humíš, jak ty mejm nožičkám rozumíš!;
Učil se gajdovať, neuměl tancovať, tancovať neuměl, nohy lipové měl.*

Mimoverbální

- Hry, obchůzky

Suchou vrbu postaviti: Chlapec postaví se na hlavu, rukama se chytne trávníku, nohy pozdvihne vzhůru, a tak stojí „suchou vrbou“. (nohy = kmen)

Spojení s verbálním doprovodem: Kovej, kovej, kovářičku, okovej mi mou nožičku.

Závěry, přesahy

- doložení některých profilů ve folkloru výrazné:
 - nohy jako (M) identifikátor; (L) dolní místo transferu v kontaktu se zemí; (F) nástroj lokomoce, pohybu po cestě
- různé scénáře: chození po světě, mimo svět, putování, setkávání, chození za milou (někdy jinotaj, metonymie: *jít do háječka*)

→ metafora ŽIVOT = POHYB PO CESTĚ

- v rituálech simulování reálného překračování nebo chůze za účelem magického ovlivnění průchodu životem
- analýza dalších zdrojů, např. knih lidového léčitelství

Děkuji za pozornost.

Z literatury

- Bartoš, F.: *Naše děti*. Praha: Vyšehrad, 1951.
- Bartoš, F. – L. Janáček: *Národní písně moravské. Kniha první. Písně baladické*. Praha: ERM, 1995.
- *Láska a smrt. Výbor lidové poezie*. Eds. F. Halas – V. Holan. Praha: Odeon, 1984.
- Sušil, F.: *Moravské národní písně s nápěvy do textu vřaděnými*. Brno: K. Winiker, 1998.
- *Lidová kultura. Národopisná encyklopedie Čech, Moravy a Slezska*. Eds. S. Brouček – R. Jeřábek. Praha: Mladá fronta, 2007.
- *Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах*. 1995–2012.